

NIKOLLË LOKA

Universiteti "Aleksandër Xhuvani", Elbasan
nikolloka@yahoo.com

**LËVIZJET KONKURRUESE NACIONALISTE
DHE PËRPJEKJET PËR HAPJEN E SHKOLLAVE SHQIPE
NË MAQEDONI*****Abstrakt:**

Maqedonia e shek. XIX ishte një mozaik popujsh, ku shumicën e popullsisë e përbënin bullgaro-maqedonasit dhe shqiptarët, por kishte edhe pakica të tjera etnike: serbë, turq, grekë etj. Në periudhën e zhvillimit të nacionalizmave dhe të formimit të identiteteve kombëtare lindën lëvizje konkurruese nacionaliste, të cilat synonin të legjitimonin si të tyre territore sa më të gjera të Maqedonisë. Duke qenë se identitetet fetare ishin të konsoliduara prej kohësh, në skenë kishin dalë rivalitetet fetare midis ortodoksëve: Patrikanës së Stambollit si mbrojtëse e greqizmit, Ekzarkatit bullgar dhe kishës serbe. Identitetet dhe besnikëria e popullsisë ortodokse në Maqedoni ishin të papërcaktuara dhe maqedonasit vendës të besimit ortodoks mund të konsideroheshin grekë, nëse ndiqnin një kishë greke, por bullgarë ose serbë nëse flisnin një gjuhë sllave. Për kishat ortodokse nuk kishte rëndësi gjuha të cilën e flisnin besimtarët, por varësia kishtare. Nëse një sllav i Maqedonisë (që fliste gjuhë sllave) ishte i lidhur me Patrikanën, automatikisht trajtohej si grek. E njëjta gjë ka ndodhur edhe me shqiptarët ortodoksë. Në lojë ishte dhe shteti osman, i cili kreu reforma të rëndësishme arsimore gjatë periudhës së Tanzimatit. Pavarësisht nga pozita e disfavorshme e shqiptarëve si etni pa shtet të vetin, ata hapën shkolla shqipe në territoret shqiptare në Maqedoni aty ku mundën dhe e kthyen Manastirin në qendër të lëvizjes kombëtare për shkollën shqipe.

* Maqedonia është një rajon historik dhe gjeografik në Europën Juglindore. Në këtë artikull, emri Maqedoni i referohet vilajetit të Manastirit, që ishte një prej njësive administrative të Perandorisë Osmane. Kufijtë e këtij rajoni kanë ndryshuar me kalimin e kohës. Vilajeti i Manastirit u krijua në vitin 1874, u shpërbë më 1877 dhe u rikrijua në vitin 1879. Territori i vilajetit të Manastirit u pushtua nga ushtritë e Aleancës Ballkanike gjatë Luftës së Parë Ballkanike në vitin 1912 dhe u nda kryesisht midis Mbretërisë së Greqisë dhe Mbretërisë së Serbisë.

Fjalë kyçe:

Milet, Patrikanë, Ekzarkat, arsim fetar, arsim laik, shkollat greke, shkollat bullgare, shkollat serbe, arsimi në gjuhën shqipe.

Nga Ballkani i përbashkët osman te vetidentifikimi etnonacionalist

Megjithëse termi millet jep idenë e “kombit” në gjuhën turke, ai ngjante pak me konceptin e kombit në Europën Perëndimore. Miletet osmane i identifikuan njerëzit vetëm në bazë të fesë dhe duke eliminuar të gjitha konsideratat e përkatësisë etnike, identifikimit si pjesë e një mileti i mungonte plotësisht kuptimi territorial, i lidhur me konceptin europeanoperëndimor të kombit.¹ Shoqëria osmane u organizua në traditën *zimmi* (dhimmah)² dhe nuk kishte asnjë koncept të shtetësisë, derisa ligji për shtetësinë osmane u miratua në vitet 1860.³

Kisha ishte mjeti i parë politik i entiteteve që u bënë shtete kombëtare në Ballkan.⁴ Grekët dhe sllavët, falë përdorimit të gjuhës greke e sllave në ceremonitë fetare dhe në të gjitha entitetet ortodokse, kishin arritur të mbronin pjesët bazë të kulturës së tyre me mjetin më të rëndësishëm, gjuhën. Sistemi mori pak kohë për t’u zhvilluar dhe milete

¹ Dennis P. Hupchick, *The Balkans: From Constantinople to Communism* (New York: Palgrave Macmillan 2002), 134.

² Dhimmi i referohet një subjekti jomysliman të Perandorisë Osmane, që rrjedh nga konceptet ligjore islame të anëtarësimit në shoqëri, “dhimmive” jomyslimanë u është ofruar mbrojtje nga shteti, janë përjashtuar nga shërbimi ushtarak në këmbim të taksave specifike. Statusi i dhimmiut u hoq ligjërisht më 1839 me Hatt-i Sherif të Gülhanes dhe u zyrtarizua me Ligjin osman të Kombësisë së vitit 1869, si pjesë e reformave më të gjera të Tanzimatit. H. Patrick Glenn, *Legal Traditions of the World* (Oxford University Press: 2007), 218-219.

³ Fatih Ozturk, “The Ottoman Millet System”, 7, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/12937> (shikuar më 18.06.2014).

⁴ Kemal H. Karpat, “The Balkan National States and Nationalism”: Image and reality, *Islamic Studies*, vol. 36, no. 2/3, Special Issue: Islam in the Balkans (Summer/Autumn 1997), 343, published by: Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23076200>. (shikuar më 18.06.2014).

të tjera u krijuan më vonë, veçanërisht në shek. XIX dhe derisa mileti pas Revolucionit Xhonturk u bë sinonim i kombësisë.⁵

Mileti i parë që u institucionalizua ishte ai ortodoks.⁶ Bota ballkanike në këtë kohë ishte një botë ortodokse jokombëtare.⁷ Deri në gjysmën e dytë të shek. XVIII, territoret ballkanike ishin nën autoritetin e tri kishave të njohura autoqefale nga autoritetet osmane. Juridiksioni i Patrikanës së Stambollit fillimisht ishte i kufizuar në zona të përcaktuara mirë të Ballkanit dhe Anadollit. Shumë pjesë të Ballkanit në Bosnjën e sotme, Serbi, Maqedoninë e Veriut, Greqinë e Veriut dhe Shqipërinë e Jugut ishin nën juridiksionin e Patrikanës serbe të Pejës ose Kryepeshkopatës autoqefale bullgare të Ohrit.⁸ Ndërsa patriarkët e Pejës ishin serbë,⁹ shumë kryepeshkopë të Ohrit ishin bullgarë, vllleh ose shqipfolës, shpesh nga Himara ose Voskopoja.

Shfuqizimi i kishave autoqefale serbe dhe bullgare e forcoi procesin e greqizimit të popullsisë së etnive të ndryshme.¹⁰ Njëpërmjet miletit ortodoks, gjuha greke u bë gjuha e Ballkanit osman jomysliman

⁵ Milena B. Methodieva, *Between Empire and Nation Muslim Reform in the Balkans* (Stanford California: Stanford University Press, 2021), 13.

⁶ Mehmeti II emëroi Gennadios II Scholarios si patriark më 1454 dhe e caktoi atë si udhëheqës shpirtëror, si dhe etnark ose, në turqisht, milletbashi të të gjithë të krishterëve ortodoksë në perandori, pavarësisht nga origjina etnike; jo vetëm grekët, por edhe bullgarë, serbë, shqiptarë, vllleh, moldavë, kroatë, sirianë, arabë ortodoksë, gjeorgjianë dhe lazë. Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, vol. I (Cambridge University Press: 1983), 52.

⁷ Leften Stavros Stavrianos, "Antecedents to the Balkan Revolutions of the Nineteenth Century", *Journal of Modern History*, vol. 29, no. 4 (Dec., 1957), 345.

⁸ Kryepeshkopata e Ohrit u krijua në vitin 1018 me uljen e Patrikanës Autoqefale Bullgare në rangun e Kryepeshkopatës. John Shea, *Macedonia and Greece: the struggle to define a new Balkan nation* (Jefferson, North Carolina and London: McFarland, 1997), 172-173.

⁹ Në kuvendin që u mbajt më 16 prill 1346 në Shkup morën pjesë kryepeshkopi serb Joanikije II, kryepeshkopi Nikolla I i Ohrit, patriarku Simeon i Bullgarisë dhe shumë hierarkë dhe dinjitarë të tjerë të kishës. Kuvendi shpalli ngritjen e Kryepeshkopatës Autoqefale Serbe në rangun e Patrikanës. Aleksandar Fotić, "Serbian Orthodox Church", në *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (New York: Infobase Publishing, 2008), 519-520.

¹⁰ Albert Doja, "Ecclesiastical Pressures and Language Politics: The Boundary Work of Albanian Language in the 17th-18th Centuries, Ecclesiastical Pressures and Language Politics", në *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 50 (4) (2022), 759. (10.1017/nps.2021.55); (halshs-03648536).

dhe kultura fetare greke u nxit pothuajse në çdo qendër kishtare ortodokse nën kontrollin e Patrikanës së Stambollit.¹¹

Fanariotët kishin një interes të madh për ta ruajtur shoqërinë osmane siç ishte. Ata kontrolluan miletin ortodoks, dominuan çështjet ekonomike dhe të jashtme të perandorisë dhe monopolizuan sundimin në të dyja principatat rumune. Të gjitha postet e rëndësishme administrative të miletit ishin në duart e tyre.¹² Kur fanariotët tradicionalë e përforcuan ndjenjën ekzistuese të epërsisë kulturore greke ndaj anëtarëve jogrekë, kryesisht sllavë të miletit ortodoks, pati një reagim të thellë etnik antigrek, i cili u shndërrua në armiqësi të plotë ndaj tyre¹³ dhe atëherë shqiptarët, vllehtë dhe bullgarët u vendosën në rrugën e njohjes dhe vetëpërkufizimit si kategori kolektive për shkak të veçorive të tyre gjuhësore.¹⁴

Shpërbërja në sistemin e miletit filloi me Tanzimatin në mesin e shek. XIX, si një çështje prioritare, kur ata që sunduan shtetin osman hynë në një përpjekje për të krijuar një komb të ri osman, i cili u bë një nga elementet bazë që përcaktoi sistemin arsimor osman në shek. XIX.¹⁵ Me njohjen që iu bë Ekzarkatit dhe miletit bullgar nga Sulltani në vitin 1870, ortodoksët e Ballkanit u përçanë në “patriarkistë” dhe në “ekzarkistë”. Po atë vit, autoritetet osmane do të njihnin miletin vllëh (arumun).¹⁶ Megjithatë, pavarësisht nga shtimi i mileteve, siç ka vërejtur Maria Todorova, para së gjithash, “Perandoria Osmane ishte një shtet islamik me hierarki të rreptë fetare, ku jomyslimanët zinin vendet e pasme”.¹⁷

Në përgjithësi, jo vetëm grekët, por edhe nacionalizmat e tjerë ballkanikë mund të shihen si një problem madhor për teorinë nacionaliste

¹¹ Hupchick, *The Balkans from Constantinople*, 206.

¹² *Po aty*.

¹³ *Po aty*.

¹⁴ Paschalis M. Kitromilides, “‘Imagined Communities’ and the Origins of the National Question in the Balkans”, *European History Quarterly*, 19 (1989), 152.

¹⁵ Tuğrul Özcan, “Abdulhamid Doneminde Gayrimuslim okullarının idari isleyisine dair birdeğerlendirme”, në *Uluslararası multidisipliner çalışmaları sempozyumu* (Roma, Italya: 18-21 Mayıs 2017), 122-123.

¹⁶ Nathalie Clayer, *Një origjinë të nacionalizmit shqiptar, lindja e një kombi me shumicë myslimane në Europë* (Tiranë: Përpjekja, 2012), 46.

¹⁷ Artan Puto, *The idea of Nation during the Albanian National Movement (1878-1912)*, Thesis (Florence: European University Institute, Department of History and Civilization, 2012), 34.

duke pasur parasysh prapambetjen e Ballkanit.¹⁸ Shtetet ballkanike hartuan projektet e tyre nacionaliste dhe bënë përpjekje për të plotësuar imperativin nationalist – një shtet, një kulturë.¹⁹ Kur çështja maqedonase u ngrit, pas vitit 1870, ideja se nacionalitetet e ndryshme që jetonin në këtë territor dalloheshin nga gjuha ishte njëri nga faktorët për përplasjet mes Serbisë, Bullgarisë, Greqisë dhe Portës së Lartë.²⁰ Nuk është për t'u habitur që konflikti greko-bullgar doli se ishte më i dobishëm për bullgarët. Ai arriti kulmin pas fermanit perandorak të shkurtit 1870, kur u shpall themelimi i Ekzarkatit autonom bullgar, të ndarë nga Patrikana greke. Kisha e pavarur bullgare çoi në krijimin e strukturave politike të veçanta, organeve këshillimore dhe ekzekutive brenda elitës bullgare.²¹ Nacionalizmi bullgar e konsideronte si rivalin e tij kryesor nacionalizmin grek dhe Patrikanën në Kostandinopojë, prandaj autonomia e kishës bullgare u konsiderua si hapi i parë drejt shtetësisë bullgare.²²

Deri në vitet 1870, me ardhjen e agjitacionit nationalist bullgar, grek dhe serb, banorët e Maqedonisë mbanin identitetin fetar si të krishterë, ndërsa etniciteti specifik i përcaktuar gjuhësisht do të thoshte pak për ta; mjaftonte që shumica flisnin sllavisht dhe ishin ortodoksë, gjë që i dallonte nga fqinjët myslimanë.²³ Ata iu nënshtruan planeve imperialiste të institucioneve fetare dhe arsimore greke, bullgare dhe serbe në Maqedoni, të cilat u përpoqën të rrënjosnin mbi ta një kombësi greke, bullgare dhe serbe në mes të kaosit të një mjedisi të përkeqësuar ekonomik, social e politik brenda shtetit osman.²⁴ Në fakt, në këtë periudhë, maqedonasit sllavë kishin një ndjenjë të vaktë të përkatësisë. Në shkrimet e tij nga viti 1906-1907, Cvijić pohoi se “sllavët maqedonas” ishin një masë “amorfe” dhe “e luhatshme”, pa vetëdije kombëtare. Sipas tij “ata ishin të predispozuar të bëheshin serbë ose bullgarë në varësi të shtetit që i aneksonte”.²⁵

¹⁸ Ernest Gellner, *Nationalism* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1997), 41.

¹⁹ *Po aty*, 54.

²⁰ Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1870, Programme, myth, reality*, Second Edition (Cambridge University Press: 1990), 108.

²¹ Misha Glenny, *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers 1804-1999* (London: Penguin Putnam Inc., 2000), 115.

²² Alexis Heraclides, *The Macedonian Question and the Macedonians: A history* (Routledge: 2021), 6.

²³ Hupchick, *The Balkans from Constantinople*, 297.

²⁴ Nick Anastasovski, *Contestation over Macedonian Identity, 1870-1912*, Thesis (Victoria University: 2005), 106.

²⁵ Aleksandar Amfiteatrov, *Strana razdora* (St. Petersburg: I.V. Rayskoy, 1903), 13.

Debati midis shteteve ballkanike rreth etnisë së subjekteve maqedonase nuk pati asnjë pasojë për osmanët, të cilët dëshmuar se ishin të aftë të vendosnin një komunitet kundër tjetrit, që ua bënte më të lehtë zgjatjen e pranisë së tyre në rajon.²⁶

Etnonacionalistët ballkanas në betejën për Maqedoninë

Pak specialistë të Ballkanit do ta kundërshtonin pretendimin se në shek. XIX identiteti mbizotërues i sllavishtfolësve në tri vilajetet e Maqedonisë osmane ishte ndjenja e të qenit të krishterë ortodoks. Sllavofolësit, nga vitet 1860, fituan një identitet etnik ose kombëtar (përveç identitetit të tyre fetar ose të ndryshëm nga ai), i cili mund të ndahet në katër kategori: shumica që pretendonte se ishin bullgarë ose bullgarë maqedonas (kryesisht ekzarkë); një grup më i vogël në Jug që pretendonte se ishin ose ishin bërë grekë (të njohur si grekomanë); një grup edhe më i vogël, kryesisht në Veriperëndim, pretendonin se ishin serbë; pjesëtarët e grupit të katërt, numri i të cilëve nuk dihet, këmbëngulnin se nuk ishin as bullgarë, serbë apo grekë, por “maqedonas” ose “maqedonas të krishterë ortodoksë”.²⁷

Në tërësinë e tij, elementi ortodoks i Ballkanit Jugperëndimor përmblihte shqiptarë, grekë, arumunë, sllavë dhe çiganë. Në vitet 1766-1767, kur u mbyllën Patrikana e Pejës dhe Argjipeshkvia e Ohrit, të gjithë u lidhën shpirtërisht me Patrikanën e Stambollit dhe hierarkinë e saj. Por, duke filluar nga gjysma e dytë e shek. XIX, krijimi i shteteve të para ballkanike (Serbi, Greqi, Principata rumune) dhe rritja e “nacionalizmave ortodoksë” çuan në krijimin e rrjeteve rivale që mbështeteshin në hierarki të dallueshme nga njëra-tjetra dhe te përdorimi i gjuhëve liturgjike (dhe të shkollimit) të ndryshme.²⁸

Për të penguar shpëputjen e popujve ballkanikë nga shteti osman, në periudhën pas kryengritjeve të grekëve, bullgarëve, serbëve dhe vllahve, atyre iu njohën disa veçori kulturore, njëra prej të cilave ishte edhe shkollimi në gjuhën amtare. Në realitet, popujt jomyslimanë edhe më përpara e kishin shkollimin në gjuhët e tyre, por në këtë periudhë ata filluan ta shfrytëzonin këtë të drejtë për formësim kulturor dhe identitar. Parë në këtë këndvështrim, shqiptarët kishin mbetur prapa, në krahasim

²⁶ Anastasovski, *Contestation over Macedonian Identity*, 43-44.

²⁷ Heraclides, *The Macedonian Question*, 64.

²⁸ Clayer, *Në origjinë të nacionalizmit*, 46.

me popujt e tjerë të Ballkanit.²⁹ Aq më keq për shqiptarët, sepse në tokat e tyre po hapeshin shkollat e huaja: greke, serbe dhe bullgare, pasi dekreti perandorak osman i quajtur *Hatti-Humaiun* i lejonte ato.

Ndikimi kulturor i kishës dhe respektimi i një riti të caktuar ishin thelbësorë për përcaktimin e identitetit kombëtar.³⁰ Në rajone me popullsi të përzier, mbi të gjitha në Maqedoni, çdo aspekt shpirtëror i konfliktit u mbyt nga nevoja për të pohuar pretendime territoriale.³¹ E perceptuar politikisht si nënkuptim i kombësisë, përkatësia kishtare nënkuptonte gabimisht një lidhje me shtetin përkatës kombëtar. Lufta për një kishë autonome bullgare është një nga temat e pakta që duket se bashkon historianët ballkanikë, pavarësisht nga kombësia. Ata pajtohen se nuk kishte të bënte me fenë, por ishte një konflikt thjesht politik.³² Për shembull, kur bullgarët dhe serbët themeluan kishat e tyre (si dhe kishën rumune, që e synonin vllëhtë), u njohën milletet e reja dhe papritmas u shfaqën “kombësi” të reja në Maqedoni.³³

Në gjysmën e dytë të shek. XIX, tri shtetet konkurruese i pretenduan maqedonasit në baza etnike, duke ngatërruar qëllimisht përkatësinë kishtare me përkatësinë etnogjuhësore. Të tria shtetet ballkanike kishin kisha të njohura ortodokse “kombëtare” dhe si rrjedhim mund të vepronin lirshëm në Maqedoninë osmane: të krijonin famulli dhe shkolla që shërbenin si instrumente të nxitjeve dhe propagandës së tyre nacionaliste.³⁴ Grekët ishin të vetëdijshëm se shumica e sllavëve maqedonas do t'i bashkoheshin një kishë ortodokse sllave, gjuha letrare-liturgjike e së cilës i ngjante shumë gjuhës së tyre amtare. Serbët, të preokupuar me Bosnjë-Hercegovinën në vitet 1870, fillimisht e injoruan kërcënimin e mundshëm të Ekzarkatit bullgar për zgjerimin e ardhshëm të Serbisë. Bullgarët pro-Ekzarkatit e përshkuan Maqedoninë, duke bërë proselitizëm midis sllavëve. Grekët pro Patrikanës, të cilët nuk donin ta humbnin monopolin e milletit, u kundërpërgjigjën me përpjekje të ngjashme. Fushata e nxehtë fetaro-kombëtare shpejt degjeneroi në terrorizëm dhe gjakderdhje. Bandat e organizuara të ekzarkëve dhe

²⁹ İsmail Yücedağ & Nurgün Koç, “Kërkesat e shqiptarëve për shkollimin në gjuhën amtare”, në *Dituria islame* 354 (maj 2020), 35.

³⁰ Glenny, *The Balkans*, 114.

³¹ *Po aty*, 116.

³² *Po aty*, 114.

³³ Anastasovski, *Contestation over Macedonian Identity*, 92.

³⁴ Andrew Rossos, *Macedonia and Macedonians* (California, Standfort: Hoover Institution Press, 2008), 73.

patriarkëve i frikësuan fshatarët sllavë dhe shpesh u përplasën midis tyre.³⁵

Kisha bullgare u bë instrumenti kryesor për promovimin e pretendimeve kombëtare bullgare në Maqedoni në gjysmën e dytë të shek. XIX. Për ta kundërshtuar këtë, peshkopët grekë të zonës morën qëndrime gjithnjë e më militante nacionaliste, deri në atë pikë sa që betejat kombëtare në Maqedoni u zhvilluan kryesisht për kontrollin e kishave dhe juridiksioneve kishtarë. Tablosë komplekse do t'i shtoheshin së shpejti prelatët shqiptarë, pasi edhe ata u angazhuan në drejtimin e lëvizjes nacionaliste shqiptare.³⁶

Rivaliteti i madh midis Serbisë, Greqisë dhe Bullgarisë filloi me përplasjet fetare midis patriarkut grek të Stambollit dhe Ekzarkatit bullgar gjatë viteve 1894-1896. Nëpërmjet shkollave në Maqedoni, ata mund të përdornin në mënyrë strategjike numrin dhe vendndodhjen e tyre si dëshmi që përputhet me aspiratat e tyre territoriale.³⁷ Ekzarkët vepruan me energji në ndërtimin e rrjetit të tyre shkollor, falë financimit rus e bullgar dhe për faktin se shërbimet e priftërinjve në shkolla u dhanë falas, ndërsa për nxënësit e shkollave të mesme, kryesisht ata nga fshati, u dhanë bursa.³⁸ Deri në vitin 1876, në Maqedoni kishte 350 shkolla bullgare dhe deri para Luftërave Ballkanike të viteve 1912-1913 arritën në 1 141 shkolla me 1 884 mësues dhe 65 474 nxënës.³⁹

Deri në dekadën e fundit të shek. XIX, mjeti kryesor për zgjerimin e ndikimit grek ishte edukimi në shkollat greqishtfolëse dhe propaganda e ndikimi i Patrikanës përmes klerikëve që përpiqeshin të frenonin ndikimin bullgar. Në Athinë, Shoqëria për përhapjen e shkrim-leximit grek, e ndihmuar dhe financuar nga Ministria e Jashtme greke, ishte angazhuar në përpjekjet për të helenizuar banorët sllavishtfolës.⁴⁰ Në vitin 1886, organet dhe institucionet e propagandës greke mbanin dhe kontrollonin 836 shkolla në Maqedoni. Institucionet përfshinin tri kolegje për arsimtarë, dy shkolla të mesme, një gjimnaz (shkollë të mesme) për djem dhe vajza në Manastir dhe disa seminare teologjike. Ata regjistruan

³⁵ Anastasovski, *Contestation over Macedonian Identity*, 340-341.

³⁶ Kitromilides, "Imagined Communities", 182.

³⁷ Anastasovski, *Contestation over Macedonian Identity*, 374.

³⁸ Michael Palairot, *Macedonia: A Voyage through History*, vol. 2 (From the Fifteenth Century to the Present), (Cambridge Scholars Publishing: 2015), 123.

³⁹ Victor Roudometof, *Collective Memory, National Identity, and Ethnic Conflict, Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question* (Praeger Publishers: 2002), 92-93.

⁴⁰ Heraclides, *The Macedonian Question*, 9.

45 000 nxënës.⁴¹ Në vitin 1894, në Maqedoni kishte rreth 907 shkolla greke me 1245 mësues dhe 53 633 nxënës.⁴²

Gjatë shek. XIX, një lëvizje relativisht e vogël arsimore serbe u zhvillua në rivalitet me bullgarët. Përhapja e shkollave serbe filloi kur Beogradi krijoi Këshillin Arsimor (Prosvetni odbor) për të ngritur shkolla në “Serbinë e Vjetër” dhe në Maqedoni dhe për t’u pajisur me mësues e libra shkollorë serbë. Kriza Lindore e viteve 1870 e ndërpreu punën e Këshillit, i cili rifilloi me vendosmëri më të madhe pas Kongresit të Berlinit dhe Konventës së fshehtë serbo-austriake të vitit 1881.⁴³ Deri në luftën ruso-turke të vitit 1876, në “Serbinë e Vjetër” u hapën 98 shkolla serbe por, me shpërthimin e luftës, 33 mësues u detyruan të iknin në Serbi nga frika për jetën e tyre dhe vetëm 17 vazhduan punën. Meqë edhe bordi për shkollat dhe mësuesit pushoi së ekzistuari, rindërtimi i punës arsimore serbe në Perandorinë Osmane nuk u rivendos në fund të luftës dhe as disa vjet më vonë. Si rrjedhojë, në vitin 1882, në territorin e “Serbisë së Vjetër” funksionuan gjithsej 22 shkolla serbe.⁴⁴ Për ta riorganizuar punën, në vitin 1887, Ministria e Arsimit e Serbisë kishte hapur një departament të posaçëm për shkollat dhe kishat jashtë vendit. Duke punuar në bashkëpunim me konsujt serbë në Maqedoni, Departamenti i Propagandës në Ministrinë e Arsimit u përpoq të hapte shkolla serbe për djem dhe vajza në Maqedoni, kudo që ishte e mundur.⁴⁵

Meqenëse serbët mbetën pas grekëve dhe bullgarëve në propagandë, ata krijuan një qasje të re – bashkëpunimin me patriotët maqedonas. Në vitin 1888, Stojan Novaković, i dërguari serb në Stamboll, shkoi tek anëtarët e Komitetit Sekret Maqedonas në Sofje me një propozim për bashkëpunim. Në Beograd, të dyja palët ranë dakord për një program, ku kërkonin rivendosjen e Kryepeshkopatës së Ohrit

⁴¹ Rossos, *Macedonia and Macedonians*, 75.

⁴² Roudometof, *Collective Memory*, 92-93.

⁴³ Rossos, *Macedonia and Macedonians*, 75.

⁴⁴ Урош Шешум, “Српске школе и учители у Старој Србији и Македонији у Великој источној кризи”, Историјски Архив Шумадије, Крагујевац, *Јован Ристић дражвник и дипломата - Берлински Конгрес*, Зборник Радова са научног Скупа, Одржаног 28. новембра 2018. године у Крагујевцу Уредник Предраг Илић, архивски саветник (Крагујевац: 2020) (Uroš Šešum, “Srpske škole i učitelji u Staroj Srbiji i Makedoniji u Velikoj istočnoj krizi”, Istorijски Arhiv Šumadije, Kragujevac, *Jovan Ristić dražvnik i diplomata – Berlinski Kongres*, Zbornik Radova sa naučnog Skupa, Održanog 28. novembra 2018. godine u Kragujevcu, Urednik Predrag Ilić, arhivski savetnik (Kragujevac: 2020), 199.

⁴⁵ Roudometof, *Collective Memory*, 43.

nën Patrikanën e Kostandinopojës dhe kështu të fitonin të drejtën për të organizuar bashkësitë kishtare-shkolllore maqedonase, si dhe të drejtën për hapjen e shkollave në gjuhën maqedonase,⁴⁶ duke i nxitur maqedonasit për dallimet që kishin me bullgarët.

Gara nxori edhe palë të tjera, të cilat ose nuk funksionuan në shkallën e “treshes së madhe”, ose u ballafaquan me pakicat specifike. Rumania kultivoi arsimin në gjuhën rumune për popullin vllëh në jug dhe në perëndim të Maqedonisë.⁴⁷ Edhe me njohjen e milletit (kombësisë) vllëh në Turqi më 1905, njohje e marrë si rezultat i lobimit politik rumun në Stamboll, u krijua vetëm një kishë rumune e vllëhve (jashtë juridiksionit të Patrikanës), por duke qenë se nuk kishte peshkopë vllëh, ajo nuk u shugurua kurrë. Qeveria rumune nuk kishte shfaqur ndonjë ambicie serioze në Maqedoni,⁴⁸ si rezultat i presionit grek, pasi forca e irredentizmit grek në zonat e kontestuara të Maqedonisë varej kryesisht nga “besnikëria e vllëhëve”.⁴⁹ Sipas historianit rumun, Arginteanu, “në vitin 1899 në Maqedoni kishte gjithsej 34 shkolla rumune”. Stavrianos pohon se “në vitin 1912 kishte 30 shkolla të vllëhëve me rreth 2000 nxënës”.⁵⁰

Ajo që e bëri lëvizjen nacionaliste arsimore komplekse ishte fakti se identitetet dhe besnikëria e popullsisë ortodokse në Maqedoni ishin të papërcaktuara. Për shembull, maqedonasit vendës të besimit ortodoks mund të konsideroheshin grekë nëse ndiqnin një kishë greke (nuk kishte rëndësi gjuha që flisnin), por bullgarë ose serbë nëse flisnin një gjuhë sllave (në këtë rast kishte rëndësi gjuha që flisnin). Disa flisnin më shumë se një gjuhë dhe shpesh u treguan të gatshëm të manipulonin rrethanat në favor të tyre, duke ndryshuar kisha ose shkolla, nëse ofrohej një marrëveshje më e mirë. Kështu konkurrenca u intensifikua, pasi palët rivale u përpoqën të konsolidonin dhe të legjitimonin praninë e tyre, duke ndërtuar kisha dhe shkolla. Edhe pse është e diskutueshme se sa tërheqje masive patën realisht lëvizjet kombëtare konkurruese, përpjekjet e tyre pedagogjike nxorën gjenerata të reja maqedonasish të arsimuar.

Shqiptarët dhe rivalitetet arsimore ballkanike në Maqedoni

⁴⁶ Rossos, *Macedonia and Macedonians*, 124.

⁴⁷ Stavrianos, “Antecedents to the Balkan”, 521.

⁴⁸ Anastasovski, *Contestation over Macedonian Identity*, 314-315.

⁴⁹ Heraclides, *The Macedonian Question*, 9.

⁵⁰ Anastasovski, *Contestation over Macedonian Identity*, 387.

Në epokën e pas-Tanzimatit, vendet ballkanike u mblodhën rreth strukturave të një boshti etnik. Kjo ishte një aleancë midis trojeve dhe njerëzve të ndryshëm, bazuar në gjuhën, alfabetin, arsimin dhe ndërgjegjen e tyre kombëtare. Duke marrë parasysh strukturën e boshtit etnik të formuar në rajon, krahasuar me fqinjët e tyre, shqiptarët mbetën prapa në aspektin e gjuhës, alfabetit, arsimit dhe ndërgjegjes kombëtare, pasi ishin vonuar në themelimin e shtetit të tyre kombëtar.⁵¹

Në përpjekjet e para dhe të brishta për formimin e ndërgjegjes kombëtare, gjendja e shqiptarëve brenda sistemit të milletit vë në dukje raportin paradoksal midis fesë e nacionalizmit, sepse, në thelb, për shqiptarët “qëndrueshmëria e traditave të tyre ishte prioritet dhe ndarja fetare nuk u perceptua si problem”. Aktivizimi i nacionalizmit bullgar, pas atij të grekëve dhe serbëve, nxiti zhvillimin e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, e cila nuk u mor parasysh nga projektet e Bullgarisë së Madhe, Greqisë së Madhe apo të Serbisë së Madhe.

Shqiptarët, nga ana e tyre, nuk ishin plotësisht të imunizuar ndaj zhvillimit formues etnonacional. Shumë shqiptarë, ndër ta edhe të Maqedonisë kishin ikur në emigracion, ku u përfshinë në komunitete, anëtarët e të cilave përfundimisht përvetësuan konceptet kombëtare përëndimore dhe zhvilluan një identitet etnokombëtar shqiptar. Në Maqedoni përveç popullatës së besimit mysliman, apo siç i quanin të huajt muhamedanët, jetonin edhe një pjesë e popullatës shqiptare e besimit ortodoks, që përfshinte një rajon të bukur të madh, Rekën e Epërme. Brenda 10-15 vjetësh, gjegjësisht prej vitit 1831-1845 në Rekën e Epërme do të ndërtoheshin 7 kisha dhe, sipas dëshmimeve, në të gjitha kishat liturgjia deri në vitin 1840 zhvillohej në gjuhën shqipe.⁵² Ortodoksë shqiptarë kishte edhe në Ohër, Gostivar, Tetovë, që i takonin sanxhakut të Dibrës, si dhe në Manastir e në Shkup. Krahas tyre jetonte edhe një komunitet i vogël i shqiptarëve katolikë.

Zhvillimet arsimore në trevat shqiptare u ndikuan nga vendimet e Lidhjes së Prizrenit. Idetë dhe platforma arsimore e Lidhjes u bënë pjesë përbërëse e shumë veprave, artikujve dhe fjalimeve të ideologëve të

⁵¹ Seçkin Arpalier & Ireida Hamzaj, “Analysing from a systematic perspective the Albanian nationalism in the Ottoman Empire”, *Acta Humana*, 1 (2020), 10.

⁵² Avzi Mustafa, “Përpjekjet e shqiptarëve në Maqedoni për arsim kombëtar në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX”, <https://merbraha.com/perpjekjet-e-shqiptareve-ne-maqedoni-per-arsim-kombetar-ne-fund-te-shekullit-xix-dhe-ne-fillim-te-shekullit-xx/> (shikuar më 23.09.2020).

shquar të Rilindjes Kombëtare. Shqiptarët u përplasën me bullgarët, grekët dhe serbët, duke luftuar për të hapur shkolla shqipe, edhe pse veprimtaria e tyre arsimore konsiderohej e paligjshme. Me lejen e sulltanit, Ekzarkati bullgar hapi shumë shkolla edhe në vendbanimet shqiptare, pa marrë parasysh kombësinë e popullatës si: në Shkup, Kumanovë, Velesh, Manastir, Dibër, Kërçovë, Gostivar, Rekë e Epërme. Po të njëjtën politikë asimiluese ndoqi edhe Serbia, e cila hapi 49 shkolla, së pari në Ohër, Velesh, Dibër, Gostivar, Tetovë, Kërçovë dhe, më vonë, në disa fshatra shqiptare si: në Premkë, Shutovë, Zajaz, duke dërguar mësues të cilët dinin ta flisnin mirë gjuhën shqipe.⁵³

Pas kushtetutës së vitit 1846, dhe si rrjedhojë e dekretit sulltanor, u lejua hapja e shkollave laike shtetërore, çka i hapi dyert fillimit të lëvizjeve për arsim e kulturë. Por, duke qenë se “për pjesën myslimane lejohej vetëm përdorimi i alfabetit arab, intelektualët shqiptarë myslimanë të kohës u munduan që edhe përmes këtij alfabeti të përhapnin mësimin e gjuhës shqipe, si mjeti i përparimit dhe i ngritjes kulturore”.⁵⁴

“Sulltani e mohoi kombësinë shqiptare dhe me këmbëngulje e në çdo mënyrë u përpoq të fuste përçarje fetare e krahinore te shqiptarët. Duke u mbështetur në ideologjinë fetare islame, ai nuk e çante kokën për shkollat në gjuhën amtare shqipe, por vazhdoi që të hapte edhe më tej shkolla turko-arabe”.⁵⁵ Në fakt, Abdül Hamid-i II ndoqi një politikë arsimore dhe kulturore që synonte dobësimin e ndjenjave të nacionalizmit, veçanërisht në mesin e elementëve myslimanë me origjinë të ndryshme etnike. Qëllimi kryesor i kësaj politike, e cila u përgatit në përputhje me politikën e islamizmit, ishte futja e vlerave islame dhe besnikëria ndaj Kalifit, i cili ishte faktori më i rëndësishëm, që mund ta mbante gjallë perandorinë. Po kështu, turqishtja, gjuha e administratës dhe e arsimit shtetëror ishte e një rëndësie kritike për unitetin dhe integritetin e myslimanëve, të cilët konsideroheshin elementë thelbësorë të perandorisë.⁵⁶ Administrata osmane tregoi interes të veçantë për mësimin e turqishtes nga shqiptarët në shkollat shtetërore, të cilat u shtuan veçanërisht në zonat e banuara prej tyre. Nga ana tjetër, u morën të gjitha llojet e masave për të penguar arsimin në gjuhën shqipe në

⁵³ Po aty.

⁵⁴ Po aty.

⁵⁵ Po aty.

⁵⁶ Mustafa Gençoğlu, “Osmanlı Devleti’nini Şkodra Vilayeti’ndeki Eğitim Politikası (1876-1908)”, *Yeni Türkiye* 69 (2015): 4922.

shkolla. Në zhvillimin e këtij qëndrimi ka luajtur rol fakti se brezat e rinj, që do të rriteshin me arsimin shqip, do të shkëputeshin nga ideali osman. Për më tepër, presionet për ndalimin e botimeve në gjuhën shqipe kishin për qëllim parandalimin e përhapjes së ideve nacionaliste dhe separatiste ndër shqiptarë kundër sundimit osman.⁵⁷

Të njëjtin qëndrim mbante edhe shteti grek përmes Patrikanës ortodokse. Forcimi i lidhjeve midis “identitetit ortodoks” dhe “identitetit grek” në pjesën perëndimore të Gadishullit Ballkanik, nën autoritetin shpirtëror të Patrikanës së Stambollit, do t’i shtynte disa veprimtarë të shqiptarizmit të ndërtonin një “ortodoksi shqiptare” në të njëjtën mënyrë siç ishte krijuar “ortodoksia bullgare” me formimin e Ekzarkatit. Nuk bëhet fjalë për të denoncuar ndarjet fetare, as fetë si të tilla, por për të luftuar kundër përdorimit politik që i bënte fesë Patrikana. Krahas përpjekjeve të tyre për të konceptuar një komb shumëbesimësh, veprimtarët ortodoksë, kundërshtarë të helenizmit, përpiqeshin të provonin se helenizmi ishte i papajtueshëm me shqiptarizmin.⁵⁸ Në këto përpjekje ishte arritur edhe njëfarë bashkëpunimi shqiptar me vllehtë përreth Manastirit dhe Korçës, që çoi në grindje me shqiptarët e helenizuar atje.⁵⁹

Për zhvillimin e arsimit dhe të shkollës shqipe në Maqedoni, ndihmesë të madhe kanë dhënë klerikët shqiptarë të besimit katolik. Në vitin 1656, kryepeshkopi i kishës katolike, Andrea Bogdani, i cili kishte kryer kolegjin ilirik në Loreto, zhvilloi veprimtari të madhe në lëmin e arsimit dhe të gjuhës.⁶⁰ Në vijim të punës për mësimin e shqipes, në fillim të shek. XIX, Matei Krasniqi hapi në Shkup një shkollë, ku së pari u shpjegonte nxënësve në gjuhën shqipe e pastaj në gjuhën latine. Arsytimi i këtij mësuesi të fesë ishte se nxënësit që ndiqnin shkollën, nuk e kuptonin gjuhën latine dhe se fillimisht u duhej shpjeguar në gjuhën amtare e pastaj edhe në atë gjuhë. Në këtë shkollë, në vitin 1835, si mësues murgu uniat erdhi Pavle Horvat. Në vitin 1840 u hapën shkolla fetare edhe në Rekën e Epërme, ku mësohej edhe shqip. Qendra kryesore fetare dhe arsimore e rajonit ishte manastiri i Shën Johan Bigorit afër

⁵⁷ Po aty.

⁵⁸ Clayer, *Në origjinë të nacionalizmit*, 445-446.

⁵⁹ Hugh Poulton, *Who are the Macedonians?*, Second Edition (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2000), 65.

⁶⁰ Jashar Rexhepagiq, *Zhvillimi i arsimit dhe i sistemit shkollor të kombësisë shqiptare në territorin e ish- Jugosllavisë së sotme* (Prishtinë: Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i KSAK, 1970), 59.

Dibrës, ku ishte hapur një shkollë kishtare në gjuhën amtare për nxënësit shqiptarë.⁶¹

Në Rekën e Epërme me ndërtimin e kishave me vetë kontributin e fshatarëve e sidomos të qehajait Gjorgji Kokale, shqiptar nga Reka e Vogël, u krijua mundësia që të hapen pranë disa prej atyre kishave edhe shkolla të tipit “qelie” aty rreth viteve 1835-1840. Në vitin 1840, në Duf të Rekës së Epërme u hap një shkollë kishtare në gjuhën shqipe. Mësuesit e parë të saj kanë qenë: Kosta Llazareviq që punoi 15 vjet, deri më 1855. Shkolla punoi pa ndërprerje deri në vitin 1875, pastaj mbyllet për shkak të luftës ruso-turke dhe hapet në vitin 1879 me mësuesin vendës Ilija Trifunoviq. Në këtë shkollë mësimi zhvillohej në gjuhën shqipe, megjithëse tekstet mësimore kanë qenë të shtypura në serbisht. Ilija Trifunoviq punoi 4 vjet në atë shkollë deri në vitin 1889. Në vitet 1890-1893 ka punuar një mësues tjetër dufas, Ksenofon Stefanoviq.⁶²

Me zbatimin gradual të reformave në Perandorinë Osmane, shkollat ishin shndërruar në laike. Në shkollën e Dufit në këtë kohë dha mësim Nikolla Kastratoviq nga Berana e Malit të Zi. Në vitin 1899, në Duf hapet edhe një shkollë tjetër, pra kemi dy shkolla me nga 40 nxënës secila, për dy lagje, Jerçevish dhe Brazdavec.⁶³ Shkolla shqipe ka pasur edhe në Vërben e Krakonicë të Rekës së Epërme, ku ka dhënë mësim Kristo Gjinovski.⁶⁴

Hapja e shkollës së parë laike shqipe të Korçës përfaqësonte një hap themelor në zhvillimin e arsimit shqip. Rëndësia e saj qëndronte në faktin se ishte institucioni i parë brenda Perandorisë Osmane, ku mësohej lirisht gjuha shqipe së bashku me lëndë të tjera si: aritmetika, historia dhe gjeografia.⁶⁵ Pavarësisht nga pengesat që u krijuan, shqiptarët ishin të vendosur për të ecur përpara. Dy javë më vonë u çel shkolla shqipe në Pogradec, pastaj me radhë në Ohër, Rekë etj. Më 1895 në Ohër, një shkollë shqipe u hap nga Hamdi Bej Ohri. Pas një kohe të shkurtër, këtë pishtar të arsimit shqip osmanët e burgosën në burgun e Manastirit. Por ai nuk qëndroi rehat as në burg, pasi të burgosurve shqiptarë ua mësonte

⁶¹ Nexhat Abazi, *Zhvillimi i arsimit, shkollës dhe i mendimit pedagogjik shqiptar në Maqedoni* (Tetovë: BKSH, 1997), 61; Mustafa, “Përpykjet e shqiptarëve në Maqedoni për arsim”.

⁶² Abazi, *Zhvillimi i arsimit*, 62-63.

⁶³ *Po aty*, 64-65.

⁶⁴ *Po aty*, 63.

⁶⁵ Denisa Kostovicova, *Kosovo: The Politics of identity and space* (London & New York: Routledge, 2005), 33.

shkrim-leximin shqip. Pas daljes nga burgu, ai bashkë me të shoqen Zejnepe Qokun, më 1899, hapën në shtëpinë e tyre, në Ohër, shkollën për djem dhe për vajza. Në vitin 1903, autoritetet osmane e burgosën përsëri dhe, me akuzën se “merret me punë të ndyta”, e dërguan për vuajtjen e dënimit në Diarbakir të Anadollit. Një shkollë shqipe u hap nga Said Najdeni (Hoxhë Voka) në vitin 1888 në Dibër. Kur e diktuan organet e pushtetit, e mbyllën shkollën, por ajo u rihap më 1893, pastaj u mbyll përsëri, por u hap në vitin 1900. Kjo shkollë punonte me abetare të shkruara në gegërisht nga vetë mësuesi. Me sa duket, shkolla e Vërbenit nuk vazhdoi gjatë. Shkolla ishte mbyllur, pasi në vitin 1899, emigrantë rekas që punonin në Rumani e kishin bindur priftin Olimbia Savo që të hapte një shkollë në kishën e Vërbenit, ku do të mësoheshin shkronjat shqipe.⁶⁶

Shtetet që ishin të interesuara që të pengohej shkollimi shqip gjetën gjuhën e bashkëpunimit në mes tyre. Qeveria xhonturke iu kundërvu politikës austro-hungareze në Ballkan dhe zbatoi politikën e afrimit dhe të bashkëpunimit⁶⁷ me Serbinë e Bullgarinë, sidomos me të parën, duke i bërë asaj koncesione të ndryshme. Porta e Lartë i toleroi veprimtaritë nacionaliste të serbëve në territorin e vet. Sipas njoftimeve të konsullit austro-hungarez në Manastir “serbët po zhvillonin prej kohësh një veprimtari aktive dhe të suksesshme në Manastir”.⁶⁸ Një raport tjetër nga konsulli serb në Manastir vinte në dukje se “përfaqësuesi i xhonturqve

⁶⁶ Qerim Lita, “Shqiptarët ortodoksë në Rekë të Epërme dhe shkombëtarizimi i tyre gjatë shekullit XX”, në, *Shqiptarët e Rekës së Epërme përballë sfidave të kohës* (red.) Ali Pajaziti, Nasir Selimi, Rasim Zufferi (Gostivar-Shkup: Universiteti i Europës Juglindore, 2014), 294.

⁶⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књига III, Свеска 5/1 (1/14 Април - 31 Август / 13 Септембар 1909) Приредило Михаило Војводић, САНУ, Одељење историјских наука (Београд: 2014), док. 232 (496). Послаништво Краљевине Србије Бугарској - Софија, Министру иностраних дела Краљевине Србије др Миловану Ђ. Миловановићу - Београд (*Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књига III, Свеска 5/1 1/14 Април - 31 Август / 13 Септембар 1909 Приредило Миловој Војводић, САНУ, Одељење историјских наука (Београд: 2014), док. 232 (496). Послаништво Краљевине Србије Бугарској - Софија, Министрит të Punëve të Jashtme të Mbretërisë së Serbisë, Dr. Millovan Ђ. Milovanović - Beograd.

⁶⁸ *Haus, Hof und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, Albanien* (më tej: *HHSt.A.P.A.A.*) në *Arkivin e Institutit të Historisë* (më tej: *AIH*), Vj. 20-13-1306. Raport i konsullit austro-hungarez në Manastir, Posfaj dërguar ministrit të Punëve të Jashtme, kontit Aehrenthal, Manastir, 1 shkurt 1910.

ishte i kënaqur me sjelljen e serbëve dhe të klubeve të tyre në vilajetin e Manastirit”.⁶⁹

Për të siguruar objektivat e saj, Lëvizja Kombëtare Shqiptare kombinoi veprimtarinë legale me atë ilegale. Një brez i tërë me ndikim të madh: intelektualë, publicistë, mësues e punonjës të shtetit, në nëntor të vitit 1905 themeluan Komitetin sekret “Për lirinë e Shqipërisë”,⁷⁰ i cili u ndikua nga veprimtaria e komiteteve të tilla që krijuan grekët dhe bullgarët në të njëjtin territor.⁷¹ Themelimi i Komitetit shënoi fillimin e një organizimi më të gjerë kombëtar. Komiteti hartoi një program të strukturuar mirë: sipas statutit, qëllimi i organizatës ishte “ringjallja e shtetit shqiptar, vëllazërimi, dashuria, bashkimi dhe hapja e një rruge qytetërimi nëpërmjet librit dhe edukimit”.⁷² Edhe pse zakonisht injorohet nga pretendentët kryesorë, ata përfundimisht u bashkuan me anarkinë endemike të Maqedonisë, duke kundërshtuar militantisht si autoritetet lokale osmane, ashtu edhe bandat e armatosura të protagonistëve nacionalistë.⁷³ Në lidhje me veprimtarinë arsimore ilegale, Senkeviç shkruante se “shqiptarët nuk do të kenë rrethana të tjera përpos organizimin e fshehtë të elitës politike të kohës, për të luftuar politikën e qeverisë së re të xhonturqve”.⁷⁴

Veprimtaria kryesore arsimore u zhvillua në Manastir, i cili ishte qendër për shpërndarjen e librave shqip nga misionarët protestantë⁷⁵ dhe

⁶⁹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књига IV, Свеска 1/1 (1/14 јануар-30. април / 13 мај 1910. Године), Приредили Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, САНУ, Одељење историјских наука (Београд: 2012), док. 106 (337). Конзулат одељењу Министарства иностраних дела Краљевине Србије - Београд. Конзулат Краљевине Србије-Приштини (*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knjiga IV, Sveska 1/1 1/14 јануар- 30. април / 13 мај 1910. године, Приредили Ljiljana Aleksić-Pejković, Kliment Džambazovski, SANU, Odeljenje istorijskih nauka (Beograd: 2012), dok. 106 (337). Konsullata e Mbretërisë Serbe për Departamentin e Ministrisë së Punëve të Jashtme të Mbretërisë së Serbisë në Beograd, Prishtinë.

⁷⁰ *Po aty.*

⁷¹ *Po aty.*

⁷² Esmeralda Hoti Dani, *Le istituzioni educative in Albania dal 1878 al 1913*, Dissertazione (Università degli Studi di Macerata, Dipartimento di Scienze dell'educazione e della formazione dei beni culturali e del turismo, 2014), 105.

⁷³ Hupchick, *The Balkans from Constantinople*, 306.

⁷⁴ I. G. Senkevič, “Osvoboditelno revolucija 1908 goda i albansko nacionalni diviženie”, në *Sovetskoe*, no.1 (Moskva: 1958), 159.

⁷⁵ Xhevat Lloshi, David Hosaflook, “Te fillimet e shkollimit shqip për shqiptarët në Maqedoni dhe në Kosovë”, konferencë shkencore me temë: *75-vjetori i hapjes së*

si i tillë, në vitin 1885, u bë qyteti ku u hap shkolla e parë private në gjuhën shqipe.⁷⁶ Roli qendror i Manastirit në zhvillimet arsimore dhe pozicioni i tij në një trevë ku përplaseshin synimet shoviniste të fqinjëve, bëri që aty të mbahet Kongresi për unifikimin e alfabetit dhe të kthehet në qendër të lëvizjes arsimore kombëtare të shqiptarëve. Përhapja e shkollës shqipe në territorin e Maqedonisë mori hov të madh pas Kongresit të gjuhës shqipe në Manastir më 1908, ku dita-ditës interesi për shkollimin shqip po shtohet. Kështu, disa klube filluan të hapnin shkolla në gjuhën amtare si: në Dibër, Rekë, Shkup, Manastir, Kërçovë, Tetovë, Gostivar, Kumanovë e gjetiu. Vlen të përmendim se veprimtarë për shkolla shqipe, të shquar në këto qytete ishin: në Kërçovë: Jusuf Turabi – Kërçova, Rexhep Fasku – Greshnica, Ali Drogomishti; në Strugë shquhen Dervish Hima e Ibrahim Temo; në Dibër: Kadri Fishta e Said Najdeni; në Gostivar: hoxha Afiz Lila; në Patishka Rekë: hoxha i fshatit; në Shkup: Rrok Berisha, Bedri Pejani; në Rekë: prifti Todor e Josif Bageri; në Kumanovë: Jashar Erbara e Anastas Albanski e shumë të tjerë.⁷⁷ Edhe përkundër pengesave të mëdha që hasi Josif Bageri për shkollën shqipe të Nistrovës nga kisha serbe me despot Varnavën në krye, si dhe nga bashkëpunëtorët e regjimit xhonturk, ai përsëri u mundua që ajo shkollë të funksiononte.⁷⁸

Kundër arsimit shqip u angazhua me të gjitha forcat Patrikana e Stambollit. Ajo i kundërviehej gjuhës dhe arsimit shqip për ortodoksët, sepse kjo do të thoshte humbje e ndikimit të saj, që do të çonte deri në krijimin e kishës shqiptare të pavarur. Patrikana punoi me këmbëngulje për hapjen e shkollave greke deri në fshatrat më të largëta, duke ia kaluar edhe shtetit grek.⁷⁹

shkollave shqipe në Kosovë dhe në Maqedoninë Perëndimore, 20 nëntor 2016, 5. https://www.academia.edu/36855310/Te_fillimet_e_shkollimit_shqip_p%C3%ABr_shqiptar%C3%ABt_n%C3%AB_Maqedoni_dhe_n%C3%AB_Kosov%C3%AB B (shikuar më 20.05. 2024).

⁷⁶ Sevçani Ibrahim, “Arsimi shqip në rajonin e Pelagonisë”, *Zëri i Pelagonisë*, nr. 3-4 (Shkup: 2010), 79; Abazi, *Zhvillimi i arsimit*, 124.

⁷⁷ Mustafa, “Përpijekjet e shqiptarëve në Maqedoni për arsim”.

⁷⁸ Rezehana Hysa, “Veprimtaria kulturore-arsimore e Shoqërisë “Dëshira” të Sofjes dhe influenca e Josif Bajger-it në përhapjen e arsimit dhe shkollave shqipe në Rekë të Epërme”, *Shqiptarët e Rekës së Epërme përballë sfidave të kohës*, (red.) Ali Pajaziti, Nasir Selimi, Rasim Zuberi (Gostivar-Shkup: Universiteti i Europës Juglindore, 2014), 323.

⁷⁹ Clayer, *Në origjinë të nacionalizmit*, 130.

Një nga lëshimet e Portës së Lartë ishte dhënia e lejes për botimin e një organi periodik. Këtë leje nuk ua dha shqiptarëve myslimanë, të cilët i konsideronte turq, por shqiptarëve ortodoksë, me qëllim që te këta të fundit të mos ndikonte propaganda greke. Leja u lëshua në emrin e Petro Pogës (nga Erindi i Gjirokastrës), njërit prej anëtarëve të kryesisë së Shoqërisë së shqiptarëve të Stambollit.⁸⁰ Në një raport të vitit 1909 për të krishterët shqiptarë, u sugjerua që t'u hapej rruga për kryerjen e ritualeve në gjuhën e tyre, në përputhje me lirinë e sekteve të parashikuara nga Kanun-i Esasi. Kështu, të krishterët shqiptarë mund të shpëtonin nga indoktrinimi grek. Kjo do të krijonte një “disfatë të përjetshme” në ambiciet e Greqisë për Shqipërinë e Jugut.

Në trevat shqiptare të Maqedonisë dhe në qendrat kryesore: Manastir, Shkup, Ohër, Dibër, Tetovë etj., u zhvilluan disa nga veprimtaritë më të rëndësishme në favor të përhapjes së arsimit shqip. Rilindësit shqiptarë preferuan t'i zhvillonin betejat kryesore për arsimin shqip në zonat kufitare me popujt e tjerë, për të pohuar edhe vendosmërinë e tyre për t'i mbrojtur ato territore.

Shkrimi shqip u përhap me shpejtësi në Dibër, në Strugë e në Ohër, ku përveç klubeve vendëse ndihmoi edhe ai i Manastirit.⁸¹ Kontributi i madh i Anastasit i referohet përfshirjes së nxënësve në klasat e mbrëmjes, të cilat sipas J. Erebarës numëronin 130 nxënës shqiptarë.⁸² Josif Bajgeri kishte kaluar nëpër të gjitha fshatrat e Rekës së Epërme, duke propaganduar për mësimin e gjuhës shqipe dhe kishte çelur shkollën në vendlindje, Nistrovë.⁸³

⁸⁰ Viola Dolani, Belinda Mero, “Hulumtim mbi kontributin e atdhetarëve të Rilindjes në shkollën shqipe”, në *130 vjet Mësonjëtorja e Parë Shqipe – vatër e arsimit, emancipimit dhe ngritjes së vetëdijes kombëtare*, konferencë shkencore mbarë-shqiptare, Korçë, 6 mars 2017 (përmbledhje materiale), (Vlorë: Triptik, 2017), 225.

⁸¹ HHStA PA XXXVIII. Kt. 404 f. 132r-133v, Prochaska - Ahrenthalit, Raporti Nr. 63, Prizren 7 shtator 1909, citim sipas: *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch Beherrschten 1870-1914, Berchte der östreichischen Konsuln aus dem zentralen Ballkan (1870-1914)* Verlag der österreichischen akademie der Wissenschaften (Wein: 2020), 46.

⁸² Hysni Myzyri, *Arsimi kombëtar shqiptar (1908-1912)*, (Prishtinë: Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Kosovës, 1996), 56; Avzi Mustafa, “Anastas Albanski (Arnaudov) mësuesi nga Reka e Epërme”, në *Shqiptarët e Rekës së Epërme përballë sfidave të kohës*, (red.) Ali Pajaziti, Nasir Selimi, Rasim Zuferi (Gostivar-Shkup: Universiteti i Europës Juglindore, 2014), 72; Nexhat Abazi, *Zhvillimi i arsimit*, 193.

⁸³ Myzyri, *Arsimi kombëtar shqiptar*, 56.

Sukseset e arritura nga zhvillimi i arsimit kombëtar në Shqipëri i shqetësoi së tepërmi turqit e rinj, të cilët përdorën kundër arsimit shqip çdo mjet, që nga shfrytëzimi i ndjenjave fetare dhe intrigat e deri te dhuna e drejtpërdrejtë që u ushtrua në të gjitha qendrat e arsimit shqip. Në maj të vitit 1909 u arrestuan 17 veta nga Struga, Pogradeci dhe Ohri, të akuzuar si agjentë të Sulltan Hamid-it. Midis të arrestuarve nga Ohri ishin: Hamdi Bej Ohri, Xheladin Beu, kryetar i klubit dhe Mehmet Beu. Në vitin 1910 masat xhonturke u ashpërsuan; në Shkup u arrestua kryetari i klubit të atjeshëm Beqir Efendiu dhe mësuesi i gjuhës shqipe Bedri Pejani; në Manastir u arrestuan Fehim Zavalani dhe vëllezërit Kristo e Dhimitër Qirjazi etj.⁸⁴

Vetëm pas kryengritjes së madhe shqiptare të vitit 1912, u arrit marrëveshja midis shqiptarëve dhe qeverisë xhonturke, ku u lejua shkollimi shqip. Me këtë rast u rihapën për pak kohë shkollat shqipe në Maqedoni, të cilat u mbyllën sapo shpërthyen Luftërat Ballkanike.

Bibliografi:

Arkiva:

Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë (AQSH)

Haus und Hof Staats Archiv Wien, Politisches Archiv, Albanien (HHtA, PA, Alb). Koleksioni i dokumenteve të Ministrisë së Punëve të Jashtme të Austro-Hungarisë (HHStA.PA.A)

Botime dokumentare:

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књига IV, Свеска 1/1 1/14 јануар- 30. април / 13 мај 1910. Године. Приредили Љилјана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, САНУ, Одељење историјских наука. Београд: 2012. (*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knjiga IV, Sveska 1/1 1/14 januar- 30. april / 13 maj 1910. Godine. Priredili Ljiljana Aleksić-Pejković, Kliment Džambazovski, SANU, Odeljenje istorijskih nauka. Beograd: 2012).

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књига III Свеска 5/1 1/14 Април - 31 Август / 13 Септембар 1909 Приредио Михаило Војводић, САНУ, Одељење историјских наука, Београд: 2014 (*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knjiga III Sveska 5/1 1/14 April - 31 Avgust / 13 Septembar 1909.

⁸⁴ *Po aty*, 293.

Priredio Mihailo Vojvodić, SANU, Odeljenje istorijskih nauka. Beograd: 2014).

Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch Beherrschten 1870-1914, Berchte der östreichischen Konsuln aus dem zentralen Ballkan (1870-1914). Verlag der österreichischen akademie der Wissenschaften. Wein: 2020.

Literaturë historiografike:

Abazi, Nexhat. *Zhvillimi i arsimit, shkollës dhe i mendimit pedagogjik shqiptar në Maqedoni.* Tetovë: BKSH, 1997.

Amfiteatrov, Aleksandar. *Strana razdora.* St. Petersburg: I.V. Rayskoy, 1903.

Anastasovski, Nick. *Contestation over Macedonian Identity, 1870-1912.* Thesis. Victoria University: 2005.

Arpalier, Seçkin & Ireida Hamzaj. "Analysing from a systematic perspective the Albanian nationalism in the Ottoman Empire". Në *Acta Humana*, 1 (2020): 97-110.

Clayer, Nathalie. *Në origjinë të nacionalizmit shqiptar, lindja e një kombi me shumicë myslimane në Europë.* Tiranë: Përpjekja, 2012.

Dakin, Douglas. *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913.* Thessaloniki: Museum of the Macedonian Struggle, 1993.

Doja, Albert. "Ecclesiastical Pressures and Language Politics: The Boundary Work of Albanian Language in the 17th-18th Centuries, Ecclesiastical Pressures and Language Politics". Në *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 50 (4) (2022), 759. (10.1017/nps.2021.55). (halshs-03648536).

Dolani, Viola & Belinda Mero. "Hulumtim mbi kontributin e atdhetarëve të Rilindjes në shkollën shqipe". Në *130 vjet Mësonjëtorja e Parë Shqipe – vatër e arsimimit, emancipimit dhe ngritjes së vetëdijes kombëtare, Konferencë shkencore mbarëshqiptare, Korçë, 6 mars 2017 (përmbledhje materiale).* Vlorë: Triptik, 2017.

Fotić, Aleksandar. "Serbian Orthodox Church". Në *Encyclopedia of the Ottoman Empire.* New York: Infobase Publishing, 2008: 519-520.

Gellner, Ernest. *Nationalism.* London: Weidenfeld & Nicolson, 1997.

Gençoğlu, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nini Şkodra Vilayeti'ndeki Eğitim Politikası (1876-1908)". *Yeni Türkiye* 69, 2015: 4922.

Glenn, H. Patrick. *Legal Traditions of the World.* Oxford University Press: 2007.

Glenny, Misha. *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers 1804-1999.* London: Penguin Putnam Inc., 2000.

Heraclides, Alexis. *The Macedonian Question and the Macedonians: A history.* Routledge: 2021.

Historia e arsimit dhe mendimit pedagogjik shqiptar. Tiranë: Instituti i Studimeve Pedagogjike, 2003.

- Hobsbawm, Eric J. *Nations and Nationalism since 1870, Programme, myth, reality*, Second Edition. Cambridge University Press: 1990.
- Hoti Dani, Esmeralda. *Le istituzioni educative in Albania dal 1878 al 1913*. Dissertazione. Università degli Studi di Macerata, Dipartimento di Scienze dell'educazione e della formazione dei beni culturali e del turismo, 2014.
- Hupchick, Dennis P. *The Balkans: From Constantinople to Communism*. New York: Palgrave Macmillan 2002.
- Hysa, Rezehana. "Veprimtaria kulturore-arsimore e Shoqërisë "Dëshira" të Sofjes dhe influenza e Josiv Bajgerit në përhapjen e arsimit dhe shkollave shqipe në Rekë të Epërme". Në *Shqiptarët e Rekës së Epërme përballë sfidave të kohës*, (red.) Ali Pajaziti, Nasir Selimi, Rasim Zuferi. Gostivar-Shkup: Universiteti i Europës Juglindore, 2014: 313-330.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, vol. I. Cambridge University Press: 1983.
- Kitromilides, Paschalis M. "Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans". *European History Quarterly*, 19 (1989): 149-192.
- Kostovicova, Denisa. *Kosovo: The Politics of identity and space*. London & New York: Routledge, 2005.
- Lita, Qerim. "Shqiptarët ortodoksë në Rekë të Epërme dhe shkombëtarizimi i tyre gjatë shekullit XX". Në *Shqiptarët e Rekës së Epërme përballë sfidave të kohës*, (red.) Ali Pajaziti, Nasir Selimi, Rasim Zuferi. Gostivar-Shkup: Universiteti i Europës Juglindore, 2014: 292-300.
- Marinov, Tchavdar. "Famous Macedonia, the Land of Alexander: Macedonian Identity at the Crossroads of Greek, Bulgarian and Serbian Nationalism". Në *Entangled Histories of the Balkans, Volume One: National Ideologies and Language Policies*. Edited by Roumen Daskalov and Tchavdar Marinov. Brill: 2013.
- Methodieva, Milena B. *Between Empire and Nation Muslim Reform in the Balkans*. Stanford California: Stanford University Press, 2021.
- Mustafa, Avzi. "Anastas Albanski (Arnaudov) mësuesi nga Reka e Epërme". Në *Shqiptarët e Rekës së Epërme përballë sfidave të kohës*, (red.) Ali Pajaziti, Nasir Selimi, Rasim Zuferi. Gostivar-Shkup: Universiteti i Europës Juglindore, 2014.
- Myzyri, Hysni. *Arsimi kombëtar shqiptar (1908-1912)*. Prishtinë: Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Kosovës, 1996.
- Özcan, Tuğrul. "Abdulhamid Doneminde Gayrimuslim okullarının idari isleyisine dair birdegerlendirme". Në *Uluslararası multidisipliner çalışmaları sempozyumu*. Roma, İtalya: 18-21 Mayıs 2017.

- Palairot, Michael. *Macedonia: A Voyage through History*, vol. 2 (From the Fifteenth Century to the Present). Cambridge Scholars Publishing: 2015.
- Poulton, Hugh. *Who are the Macedonians?*, Second Edition. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2000.
- Puto, Artan. *The idea of Nation during the Albanian National Movement (1878-1912)*. Thesis. Florence: European University Institute, Department of History and Civilization, 2012.
- Rexhepagiq, Jashar. *Zhvillimi i arsimit dhe i sistemit shkollore të kombësisë shqiptare në territorin e ish-Jugosllavisë së sotme*. Prishtinë: Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i KSAK, 1970.
- Rossos, Andrew. *Macedonia and Macedonians*. California, Standfort: Hoover Institution Press, 2008.
- Roudometof, Victor. *Collective Memory, National Identity, and Ethnic Conflict, Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question*. Praeger Publishers: 2002.
- Senkevič, I. G. “Osvoboditelno revolucija 1908 goda i albansko nacionalni diviženie”. Në *Sovetskoe*, no.1. Moskva: 1958.
- Sevgani, Ibrahim. “Arsimi shqip në rajonin e Pelagonisë”. Në *Zëri i Pelagonisë*, nr. 3-4, Shkup: 2010:78-87.
- Shea, John. *Macedonia and Greece: the struggle to define a new Balkan nation*. Jefferson, North Carolina and London: McFarland, 1997.
- Stavrianos, Leften Stavros. “Antecedents to the Balkan Revolutions of the Nineteenth Century”, *Journal of Modern History*, vol. 29, no. 4 (Dec., 1957).
- Yücedağ, İsmail & Nurgün Koç. “Kërkesat e shqiptarëve për shkollimin në gjuhën amtare”. Në *Dituria islame* 354 (maj 2020): 35-38.
- Урош Шешум, “Српске школе и учитељи у Старој Србији и Македонији у Великој источној кризи”, Историјски Архив Шумадије, Крагујевац, Јован Ристић државник и дипломата -Берлински Конгрес, Зборник Радова са научног Скупа, Одржаног 28. новембра 2018. године у Крагујевцу Уредник Предраг Илић, архивски саветник Крагујевац, 2020 - (Uroš Šešum, “Srpske škole i učitelji u Staroj Srbiji i Makedoniji u Velikoj istočnoj кризи”, Istorijски Arhiv Šumadije, Kragujevac, Jovan Ristić državnik i diplomata -Berlinski Kongres, Zbornik Radova sa naučnog Skupa, Održanog 28. novembra 2018. godine u Kragujevcu, Urednik Predrag Ilić, arhivski savetnik Kragujevac: 2020.

Botime elektronike, Website:

- Karpat, Kemal H. “The Balkan National States and Nationalism”: Image and reality. *Islamic Studies*, vol. 36, no. 2/3, Special Issue: Islam in the

Balkans (Summer/Autumn 1997), 343, published by: Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad
Stable URL:

<http://www.jstor.org/stable/23076200> (shikuar më 18.06.2014).

Lloshi, Xhevat & David Hosaflook, “Te fillimet e shkollimit shqip për shqiptarët në Maqedoni dhe në Kosovë”. Konferencë shkencore me temë: *75-vjetori i hapjes së shkollave shqipe në Kosovë dhe në Maqedoninë Perëndimore*, 20 nëntor 2016, 5.

https://www.academia.edu/36855310/Te_fillimet_e_shkollimit_shqip_p%C3

[%ABr_shqiptar%C3%ABt_n%C3%AB_Maqedoni_dhe_n%C3%AB_Kosov%C3%AB](https://www.academia.edu/36855310/Te_fillimet_e_shkollimit_shqip_p%C3%ABr_shqiptar%C3%ABt_n%C3%AB_Maqedoni_dhe_n%C3%AB_Kosov%C3%AB) (shikuar më 20.05. 2024).

Mustafa, Avzi. “Përperjekjet e shqiptarëve në Maqedoni për arsim kombëtar në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX”,
<https://merbraha.com/perpjekjet-e-shqiptareve-ne-maqedoni-per-arsim-kombetar-ne-fund-te-shekullit-xix-dhe-ne-fillim-te-shekullit-xx/> (shikuar më 23.09.2020).

Ozturk, Fatih. “The Ottoman Millet System”,7,
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/12937> (shikuar më 18.06.2014).

NIKOLLË LOKA

University “Aleksandër Xhuvani” Elbasan
nikolloka@yahoo.com

S u m m a r y

COMPETING NATIONALIST MOVEMENTS AND EFFORTS TO OPEN ALBANIAN SCHOOLS IN MACEDONIA

Since the society continued to be divided based on the system of millets, competing nationalist movements developed within each millet, which for Macedonia belongs within the Muslim millet between the Albanians and the

Ottoman state, as well as within the orthodox system of millets from Greeks, Bulgarians, Serbs, but also Albanians and Vlachs. The division of the orthodox millet into smaller millets caused the competing nationalist movement for the school to develop on Macedonian Christians, who had low national consciousness and still considered religion as the first source of self-identification. At first glance, with a religious and educational character, these movements aimed at clear political goals, to possess as much territory as possible, the population of which would be declared in favor of one or the other orthodox millet. In this clash scene was involved and the Albanian nationalist movement.

The decision to make the Monastery the national center of the movement for Albanian education should be seen in the context of the clash of Albanian nationalism with other nationalisms and efforts to assert the claims of Albanians on their ethnic lands in Macedonia. Albanian teachers were working to increase the national consciousness of the compatriots of those countries, who were threatened three times: by the Bulgarians, the Serbs and the Greeks. The nationalist movements and clash between Balkan nationalisms in the field of education was fierce in Macedonia and preceded other forms of conflict that culminated in the Balkan Wars of 1913.